

*Rimski Split. Izvješće studijskog povjerenstva Talijanske kraljevske akademije (1942)*³⁶⁷

Predsjedništvo Talijanske kraljevske akademije uz iskaz visokog mišljenja usvojilo je ishod glasovanja Razreda za umjetnost da se započne s istraživanjima i prijedlozima vezanima uz proučavanje arheoloških i arhitektonskih problema velike palače u Splitu; u tu je svrhu imenovano Povjerenstvo akademika, koje se oputilo u Dalmaciju krajem prošloga rujna.³⁶⁸ Ovdje se izvješćuje o njihovim proučavanjima i izlažu načela koja prema njihovu mišljenju iz proučavanja proizlaze, ne bi li se tamošnji veličanstveni spomenici rimske civilizacije dostoјno vrednovali i istražili sada kada se Italija slavnim stopama svoje prošlosti vraća na obale drevne Ilirije.

Bilo bi uistinu izlišno podsjećati na važnost te veličanstvene palače koju je Dioklecijan podigao blizu rodne Salone i u kojoj je živio osam godina nakon abdikacije,

³⁶⁷ Tekst je objavljen kao knjižica s tridesetak ilustracija (grafički prikazi, tlocrti i fotografije), pod naslovom *Spalato romana*, Reale accademia d'Italia, Roma 1942.

³⁶⁸ Povjerenstvo je u okupiranom Splitu boravilo od 29. rujna do 3. listopada 1941. O pojedinostima posjeta i ishodima, usp. Brock, Ingrid, »Spalato romana«, »La missione della Reale Accademia d'Italia a Spalato 29. 9. – 3. 10. 1941.«, »Kulturna baština« 34, 2007, str. 173–228 i Brock, Ingrid, »Spalato romana. Die Mission der Königlichen Akademie Italiens nach Split (29. Sept. – 3. Okt. 1941 – XIX)«, »Römische Historische Mitteilungen« 50, 2008, str. 557–626.

od 305. do 313. godine, pomno promatraljući, ruku na srce, nesretan ishod sustava nasljeđivanja prijestolja koji je osmislio. U čitavome rimskom svijetu možda nema djebla koje se s ovim može mjeriti u svečanoj veličajnosti i arhitektonskoj ljepoti, niti djela, poput ovoga, čiji su bitni dijelovi do nas dospjeli u gotovo savršeno očuvanom stanju; a pripadni arheološki i arhitektonski problemi zista su od izvanredne važnosti, budući da pokrivaju čitav proces razvoja velike rimske umjetnosti, kao i proces pripreme za umjetnost koja iz nje slijedi; no i ovdje valja da se nepristrana talijanska riječ izdigne među mnoštvom tuđica učenjaka koji su se sve dosad složno protivili rimskom duhu, a plodom istočnjačkog utjecaja proglašavali svaki izraz novine i veličajnosti.

Vratiti Palači, koliko je moguće, njezinu veličanstvenu formu nije tek dužnost prema jednom izuzetnom spomeniku niti tek lokalni ili regionalni problem, već se tiče same povijesti rimske civilizacije. To razdoblje od dva stoljeća tijekom kojih je Carstvo junačkom borbom uspjelo opstati, sačuvati riznicu tekovinâ klasične misli, civilizirati nadiruće barbare i izmiriti se s kršćanstvom vrlo se pogrešno naziva dekadencijom; možda nam u obaranju te nepravedne osude nijedan argument neće više vrijediti i biti tako jednostavno i naširoko razumljiv kao slavan izgled dičnoga splitskog spomenika.

Dioklecijanova palača još uvijek je veliko polje proučavanja; no valja priznati o njoj već imamo opširne i točne podatke i snimke, koji se bliže upotpunjenu. U osamnaestom stoljeću Englez Adam³⁶⁹ i Austrijanac Fischer von

³⁶⁹ Robert Adam, *Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian in Spalatro*, London 1764. O njemu usp. Kečkemet, Duško, *Robert Adam, Dioklecijanova palača i klasicizam*, Matica hrvatska, Zagreb 2003.

Erlach³⁷⁰, a početkom ovog stoljeća Nijemac Niemann³⁷¹ i Francuzi Hébrard i Zeiler³⁷² učinili su je predmetom pomnih snimanja i opširnih monografija, kojima će biti moguće pridodati ostala poglavlja kada zahvaljujući radovima u unutrašnjoj zoni pribavimo nove podatke i kada se u narednoj fazi prihvativmo redovitih istraživanja. Posebice će trebati istražiti najvažnije elemente na ulicama s trijemovima koje oblikuju *cardo* i *decumanus* Palače, a kada se uredi kanalizacija³⁷³, trebat će ponajprije snimiti topografsku i arhitektonsku shemu golemih prostorija smještenih u podzemlju, koje su uvelike neistražene i u kojima se odvijao sav podzemni život pomoćnih prostora i skladištenja.³⁷⁴

³⁷⁰ Johann Bernhard Fischer von Erlach (1656–1723), objavio je u djelu *Entwurff einer historischen Architektur* prikaz idealne rekonstrukcije Dioklecijanove palače u pretpostavljenom izvornom stanju, a sliku pratio historijskom raspravom na dvije dodatne stranice.

³⁷¹ George Niemann (1841–1912), njemački arhitekt, arheolog i povjesničar arhitekture, 1910. u Beču je objavio monografiju *Der Palast Diokletians in Spalato*, koja je ponovno objavljena u Splitu 2005.

³⁷² Ernest Hébrard (1875–1933), francuski arhitekt, arheolog i urbanist, objavio je 1912. s istraživačem antičke povijesti Jacquesom Zeillerom (1878–1962) knjigu *Spalato, le palais de Dioclétien*. Zeiller je o Palači objavio jedan članak već 1908.

³⁷³ Problem kanalizacije počeo se rješavati nakon Drugoga svjetskog rata, a priješlo je istraživanja od vremena splitskog antikvara i arheologa Francesca Carrare (1812–1854).

³⁷⁴ Podrumi Dioklecijanove palače do Drugoga svjetskog rata bili su samo djelomično iskopani, pa je i taj posao čekao naraštaje hrvatskih konzervatora nakon 1945. I u ovom se slučaju o potencijalima Područja razmišljalo već od sredine 19. stoljeća, kada je arhitekt Vicko Andrić (1793–1866) predlagao iskapanje i pretvaranje podzemnih prostora u velike vinske podrume.

No najvažniji među ovdje izloženim zadacima i rado-vima tiču se urbanističkog uređenja dijelova spomenika i oslobođanja glavnih arhitektonskih elemenata.

Ne zaboravimo da je unutar antičke Palače izgrađen čitav grad; uistinu je dirljivo što je stanovništvo u bijegu pred najezdom barbara utočište potražilo u antičkoj građevini, koja je svojim kulama i imozantnim izgledom tvrđave podsjećala na moć Rima.

Znatno kasnije prispjela je mletačka vlast i opet se pojačano gradilo najprije unutar, a potom i izvan zidina; u taj razvoj gradnje malenoga mjerila na antičkome deblu mletačka je umjetnost utisnula svoje jedinstvene značajke pa se u uskim i vijugavim uličicama svaki čas pojavljuju vrata, prozori, lođe i malena dvorišta s trijemovima koji kao da su potekli iz grada kraljice Jadrana.³⁷⁵

Povjerenstvo je jednodušno uvjerenio da ovaj stil, iako skromniji od prvoga, nije stoga i manje znamenit te da se izgled koji je on utisnuo splitskome gradskom naselju ne smije umanjiti, a kamoli izbrisati. Split mora ostati živi grad, a ne mrtva ruina i njegova četvrt unutar antičkog spomenika mora sačuvati umjetničke izričaje koji su ondje jedan povrh drugoga spontano nastali tijekom svih razdoblja i čine njegovu najprivlačniju značajku.

Ovim okolnostima valja dodati i treću, kojoj se ne može zanijekati praktična važnost. Precizna izvješća Mjesnog ureda za higijenu, o kojima smo obaviješteni u razgovorima s Njegovom ekscelencijom prefektom

³⁷⁵ Već se u ovom dijelu priprema interpretativni sustav u kojem se favoriziraju rimske i mletačke (talijanske) vrijednosti, *romanità* i *italianità*. Giovannonijevo povjerenstvo se nastavilo na višedesetljetnu predaju kulturnog prisvajanja istočnojadranske obale koja je dovršena vojnim putem, u čemu su sudjelovali poznati talijanski učenjaci poput Adolfa Venturija, Giacoma Bonija i Alessandra Dudana.

Zerbinom³⁷⁶ i splitskim gradonačelnikom senatorom Tacconijem³⁷⁷, kazuju nam preko svojih statistika da su zdravstveni uvjeti u rečenoj četvrti unutar zidina antičke palače veoma loši, poglavito zbog razvoja tuberkuloze, te je stoga nužno ukloniti im uzroke, koji se u biti sastoje u povećanju demografske gustoće. Prije nego što se grad odlučio proširiti na prostrana okolna područja, nadgradnje postojećih građevina i iskorištavanje unutarnjih dvorišta i vrtova doveli su do nagomilane gradnje kojoj odgovara i nagomilanost stanovništva. Ne treba nam, dakle, nova gradnja u unutrašnjosti, već smanjenje građevnog volumena.

Ovim načelima, koja se međusobno nadopunjaju – neka se odnose na spomen i umjetnost, a druga na život – sukladni su naši različiti prijedlozi; a to su:

1. Potpuno oslobođanje vanjskih dijelova triju strana spomenika, južne, istočne i sjeverne. Osobito je značajna južna strana prema moru, koja sadrži prekrasan neprekinuti niz loda. Vlasti koje su se smjenjivale u Splitu nesmotreno su dopustile ne samo da se njezin sklop preinaci nadogradnjama, već i da joj izgled sakriju vulgarne kuće, koje su u posljednje vrijeme na nekim dijelovima golemoga pročelja stale bahato i još manje prilično polagati pravo na arhitektonsko jedinstvo pa se ucjepljuju u kule, zatvaraju arkade i prekrivaju moćnu, masivnu zonu podnožja. Sustavnim uklanjanjem svih ovih suvišnih

³⁷⁶ Paolo Zerbino (1905-1945), od mladih dana u fašističkom pokretu. Imenovan prefektom splitske pokrajine u travnju 1941. Od rujna 1943, kada se talijanske trupe povlače iz pokrajine, postaje upravitelj pokrajine Torino. Krajem travnja 1945. strijeljali su ga talijanski partizani.

³⁷⁷ Antonio Tacconi (1880-1962), talijanski novinar i političar rođen u Splitu, od 1923. do 1943. senator, irentist, gradonačelnik Splita i Po-vjerenik splitske općine.

dodataka, rušenjem žute zgrade Lučke kapetanije – još isturenje prema moru – zajedno s malenim i nedoličnim građevinama kojima je okružena, restauriranjem pilastara i ponovnim rastvaranjem velikih lođa (zbog čega će biti potrebno srušiti red kućeraka s unutarnje strane) iznova će nam se ukazati najveći i najdostojanstveniji zamislivi prizor rimskoga veličanstva. Nad lukom će se opet pojaviti cjelovita Palača, izdaleka po rimsku pozdravljujući one koji pristižu s mora, a kroz nanovo otvorene arkade prodirat će zrak koji će oživjeti i izlječiti staru gradsku četvrt.

Oslobađanje drugih dviju strana o kojima smo govorili mnogo je jednostavnije u građevinskom i ekonomskom pogledu. Premda će, što se spomeničkog aspekta tiče, korist od oslobađanja biti manja nego u prethodnom slučaju, prednost će mu biti mogućnost gotovo neposredne izvedbe pa će se tako pred očima stanovništva punog iščekivanja odmah ukazati početak mjera pomoću kojih Italija najzad uvodi kult spomenika antičke veličine.³⁷⁸

Na istočnom dijelu uz vanjsku stranu velikog zida prijavljene su vrlo skromne stambene zgrade, a ponajviše niska skladišta, koja se sada koriste kao pekarnice za vojsku i mogla bi se lako isprazniti i porušiti. Njegova ekscelencija Dalmazzo³⁷⁹, zapovjednik Vojnog zbora, doista

³⁷⁸ Kult spomenika o kojem je u ovom izvješću riječ razlikuje se znatno od kulta koji su razvijali austrijski konzervatori Palače. U odnosu na Aloisa Rieglja i Maxa Dvořáka koji su propovijedali očuvanje postojećeg stanja, Giovannoni i pratnja zalagali su se za principe oduzimanja i dodavanja. U novim okolnostima nakon 1945. te je principe voditelj Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju Cvito Fisković (1908–1996) proveo u djelu, revidirajući obje europske tradicije.

³⁷⁹ Lorenzo (Renzo) Dalmazzo (1886–?), talijanski general, služio 1925. u osvajanju Somalije, a 1941. zapovijeda 6. Korpusom Talijanske vojske prigodom okupacije Jugoslavije.

nam je s gorljivom dobrom voljom izšao u susret, uvjerajući nas da je voljan izgraditi druge objekte nešto dalje i pobrinuti se za rušenje. Ne samo da će se i ovdje iznova pojaviti zid, već će se moći ponovno rastvoriti niz gornjih arkada i tako, osim povratka starog izgleda, uvelike poboljšati zdravlje u unutrašnjosti osiguravanjem učinkovitosti protoka zraka.

Na sjevernoj je strani moderna gradnja većinom odmaknuta od zida i u prvoj fazi mogu se oslobođiti stražnji vrtovi, a kasnije može slijediti rušenje neuglednih kuća koje su sada poredane uz ulicu prema parku (u Beogradskoj ulici). Ondje prostor dopušta visinsku sistematizaciju od znatne važnosti, budući da je s njom povezan i povratak podnožja Zlatnih vrata (*Porta aurea*) na prvotnu ravan koja je oko dva metra niža od sadašnje. Prenamjena čitave ove zone u park spojen s gradskim parkom dopustit će ustvari sistematizaciju u dvije razine sa širokim stubištima, a vrata će opet zadobiti svoj predivan izgled.

Na zapadnoj strani, međutim, oslobođanje zida nije praktično moguće jer se na nj oslanjaju važne kuće susjednoga mletačkog grada. Ubuduće jedino valja povesti brigu (bez obzira na finansijski teret takve mjere) o ponovnom otvaranju vizure prema veličanstvenoj srednjovjekovnoj kuli koja je smještena u uglu, a sada je po ništena golemom, nadutom zgradom Hrvatske banke na obali.

2. Sistematizacija središnjeg područja, čije je glavno čvorište na antičkom Peristilu, sadašnjoj »Rimskoj pjaci« ili Trgu sv. Dujma. Ondje su sabrani na jednom mjestu carski mauzolej, preobražen u katedralu, sa svojim visokim, nedavno obnovljenim zvonikom, antički vestibul Palače i ulica koja vodi do hrama. To je srce grada, kao što je bilo i u staroj Palači.

Premda carski mauzolej, današnju gradsku katedralu, treba ostaviti u funkciji crkve sa svim crkvenim namještajem koji je ondje nakupljen stoljećima, valja mu organizam iznova učiniti cjelovitim tako što će se porušiti prigradeni kor koji kvari monumentalan sklad centralne kompozicije.³⁸⁰

Hramu, današnjoj krstionici u okruženju modernih, nedoličnih i bezobličnih građevina, valja osloboditi pročelje i sjevernu stranu, u čemu se slažu svi članovi povjerenstva: no nisu složni oko prijedloga vezanih uz Peristil i ulicu koja odande vodi do hrama.

Većina njih drži da arhitektonski sklad prostora zahtijeva rušenje ili uvlačenje postojećih nadgradnji na arkadama trijema na zapadnoj strani, kao i rastvaranje spomenutih arkada tako što će im se osloboditi stupovi, a pozadinski zid rekonstruirati više straga i na nj vratiti vrata i prozore zida koji sada zatvara interkolumnije: s takvim rasporedom dobio bi se i na toj strani perforirani zid. Time bi prostor, sloboden od malih gradskih utilitarnih građevina, iznova poprimio svoje spomeničko jedinstvo, a sačuvao bi se i arhitektonski motiv domišljate adaptacije iz 16. ili 17. stoljeća. Većina također drži da ulici koja služi komunikaciji između Peristila i hrama valja povratiti neprekinutu širinu tako da se ukloni izobličenost središnje arkade i u potpunosti otvorí vizura poprečne osi Peristila i Palače.

³⁸⁰ Riječ je o koru koji je dao izgraditi splitski nadbiskup Markanton de Dominis oko 1615. godine probijajući istočni zid negdašnjeg Mauzoleja. Usp. Nikšić, Goran, »Kor splitske katedrale«, »Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji« 40/1, 2005, str. 263-305.

Član povjerenstva Marangoni³⁸¹ drži pak da su ovi prijedlozi u opreci s načelom poštovanja različitih umjetničkih izraza i gradnji koje su različita razdoblja nadodala spomeniku. On je mišljenja da posjetiteljima i proučavateljima velikog Peristila, koji imaju pogled na lijevu stranu slobodnu od bilo kakvih stranih konstrukcija, nije potrebno idealno ponovno sastavljanje čitavog Peristila koje bi žrtvovalo vrijedne elemente što ih je umjetnost 16. stoljeća i kasnijih razdoblja pridodala duž desne strane. Nadalje upozorava da stanje očuvanosti kapitela i stupova, koji su na toj desnoj strani Peristila djelomice zazidani, ulijeva mnogo manje povjerenja nego na suprotnoj strani te ih stoga prije donošenja odluke o oslobođanju uvlačenjem zidova valja temeljitije ispitati, uključujući i one njihove dijelove koji su trenutno u sklopu zida.

Povjerenstvo je opet složno oko prijedloga da se veliki brončani kip biskupa Grgura Ninskog, koji zaklanja trg, ukloni što prije.³⁸² Nije talijanstvo jedini razlog koji nas navodi na uklanjanje ovakvog iskaza, čija je nakana bila drsko se usaditi u sveto rimsko središte izjavom protiv latiniteta, već je razlog ujedno i umjetnički; jer nezamisliv je veći nesklad između smirenosti ambijenta i žestine

³⁸¹ Luigi Marangoni (1872-1950), talijanski arhitekt i restaurator, rođen i formirao se u Veneciji, gdje je bio *proto* bazilike sv. Marka od 1907. do 1948. Bio je član Talijanske kraljevske akademije u razredu za umjetnost od 1939. Od 1924. do 1936. bio je član Vijeća za restauriranje palače Venezia u Rimu, u kojoj se nalazilo sjedište Mussolinijeve vlade. Usp. Capanna, Alessandra, »Marangoni, Luigi«, »Dizionario biografico degli Italiani«, vol. 69, 2007.

³⁸² Meštrovićev spomenik Grguru Ninskom svečano je otkriven na Peristilu koncem rujna 1929. godine, uz prosvjede i bojkot Frane Bulića. Godinama nakon uklanjanja, Cvito Fisković pisao je 1950. o neriješenom pitanju smještaja spomenika u Splitu.

izraza, između prostora i nesrazmjera djela koje se u njemu nalazi.

3. Za sve ostale dijelove grada unutar zidina predlaže se prihvaćanje regulatorne osnove koja se temelji na talijanskoj teoriji urbanističkog prorjeđivanja: ne trasiraju se široke, ravne ulice ni pravilni novi trgovi, već se ovde i ondje uklanjuju dotrajale kuće i maleni bezoblični blokovi da preostali dijelovi grada mogu disati, nekim se kućama smanjuje visina rušenjem jednog ili dvaju nadograđenih katova, a rezovima u unutrašnjosti stvaraju se dvorišta i vrtovi da budu pluća u gustom građevnom spletu. Takvim radovima, gdje valja s ljubavlju proučavati kuću po kuću i ugao po ugao, radovima kakvi se planiraju u Rimu i Bergamu³⁸³, dok su u njemačkim gradovima poput Kassela, Braunschweiga i Frankfurta odavno provedeni³⁸⁴, znatno bi se smanjila gustoća izgradnje, stambene bi četvrti prodisale i ozdravile, a pritom se ne bi izmijenio slikovit karakter ulica niti među njih unijela glomazna i neskladna nova gradnja.

³⁸³ Gornji dio Bergama (Bergamo Alta) započinje se revitalizirati (*risanamento*) na poticaj građanskih udruga 1934. pod vodstvom Luigija Angelinija (1884-1967) a traje do 1960. godine. Projekt je podrazumijevaо rušenja, sniženja terena i kuća, otvaranje javnih prostora, povećanje vrtova, dakle u skladu s Giovannonijevom teorijom urbanističkog prorjeđivanja. Usp. Stabile, Francesca Romana, »Cultura dei luoghi e recupero dell'edilizia storica«, u: *Centri storici minori. Progetti per il recupero della bellezza*, (prir. Francesca Romana Stabile, Michele Zampilli i Chiara Cortesi), Gangemi Editore, Roma 2009, str 47-66.

³⁸⁴ Sva su tri njemačka grada teško razorena bombardiranjima u Drugome svjetskom ratu, pa su izgubljeni dosezi njemačkih konzervatora koji su se od 1900. bavili njegovom slike grada (*Stadtbild*). Na takvu sudbinu starih gradskih jezgri Giovannoni i njegovi suradnici 1941. nisu računali, iako je koncem 1940. u *Blitzkriegu* teško stradao Coventry.

Ovim načelima treba se ravnati studija sanacijskoga plana unutrašnjosti, popraćenoga svim onim radovima – ponajprije uređenjem kanalizacije – čiji je cilj poboljšanje higijenskih uvjeta i uklanjanje uzroka nezdravog života.

Sadašnja regulatorna osnova koju je pripremila Komunalna uprava iskazuje doduše hvalevrijednu volju za poštovanjem i vrednovanjem, ali u bitnom dijelu koji obuhvaća Dioklecijanovu palaču ne odgovara u potpunosti ovim načelima. Sviše je neprilično izravnatih ulica i suviše rušenja, makar im cilj bio istraživanje antičkih elemenata. Trebat će, dakle, ponovno pristupiti studiji na temelju gore spomenutih načela.

Ovdje predložene mjere, premda različite po važnosti i žurnosti, nužno se odražavaju na generalni plan grada. Gradski organizam nalik je bilo kojem drugom živućem organizmu, u kojemu su životi pojedinih udova međusobno izravno povezani, a opći pak razvoj reagira na razvoj pojedinih dijelova.

Dovoljno je spomenuti da treba povesti odgovarajuću brigu o stanovanju puka koji će biti iseljen radi rušenja³⁸⁵, ma koliko se ono provodilo postupno i razborito, ili da vitalno područje sadašnje luke ne smije ostati napušteno, ili pak neizbjegnu gradnju nove katedrale umjesto stare, da se pokaže neposrednost tog odnosa i njegov odraz u urbanističkoj studiji plana koji bi u cjelini obuhvatio i proširenje i unutarnju sistematizaciju.

³⁸⁵ Iseljavanje radi rušenja bila je uobičajena pojava u Mussolinijevu Rimu koncem 1920-ih i početkom 1930-ih godina: iskapanjem carskih foruma i izgradnjom nove prometnice *Via del Impero* iseljene su tisuće ljudi i srušene stotine kuća. Tako se Giovannonijeva pomirljivija metoda prorjeđivanja prometnula u sustavna rušenja, *sventramenti*.

Idejna regulatorna osnova koju je priredila bivša Komunalna uprava i u tom smislu teško da može poslužiti kao temelj za izgradnju grada. Na površini novoga grada razvoj je golem, tako da bi Općini donio nepodnošljiva finansijska opterećenja, a gradnji manjak organičnosti i raspršenost; nije se povelo računa o položaju koji je već dodijeljen novoj luci i njezinim objektima; trase ne odgovaraju potrebama prometa, niti podjela na zone preciznom rasporedu; no nadasve, što se tiče velikog spomenika koji je jezgra Splita, okolnim razvojem intenzivne gradnje on bi zadržao položaj težišta i došlo bi do sve veće zakrčenosti.

Valja dakle poći drugim stazama³⁸⁶ i što prije pristupiti izradi nove osnove prema idejnou projektu koji će uzeti u obzir glavne linije, povezati najveće osjetljive točke i predviđjeti racionalnu podjelu na zone: u taj projekt, koji mora poslužiti kao čvrst urbanistički program, trebat će potom malo pomalo, kako se ukaže prilika ili potreba, ugraditi detaljne planove pojedinih starih i novih gradskih područja.

Neka od orijentacijskih načela takve studije mogu biti sljedeća. Treba poduprijeti razvoj zapadno od Dioklecijanove palače, koji je već započeo nizom građevinskih poduhvata od mletačkih gradskih četvrti do zgrade Banovine na krajnjem zapadu, dok ekstenzivnoj gradnji treba prepustiti čitav dio istočno od Dioklecijanove jezgre. Treba trasirati vrlo široku, neprekinutu aveniju na obali, u nastavku Hitlerove avenije³⁸⁷ koja se proteže uz luku, a

³⁸⁶ Referenca na *Božanstvenu komediju* Dantea. Giovannoni navod koristi već 1913. u tekstu o urbanističkom prorjeđivanju renesansne četvrti u Rimu, ovdje četvrtom po redu.

³⁸⁷ Dio Rive nosio je tada ime Adolfa Hitlera. Iako su 1912. na nacionalnom skupu nadzornika starina u Rimu talijanski stručnjaci bili suglasni

iza nje dopustiti intenzivnu gradnju sve do padine Marjana i spojiti je s gradnjom koja će započeti oko nove luke u području Poljuda i Vranjica. Sve to valja zamisliti kao organički nov, prostran grad, a ne kao ogranke Velog Va-roša, Dobroga i drugih postojećih četvrti; jer neminovno povećanje grada, koji je sada u kratkom razdoblju do-segнуo gotovo 60.000 stanovnika i predodređen je da se sve više potvrđuje kao vrlo važno trgovačko središte Dalmacije i zaleda, zahtijeva širinu, a ne ograničenost u poimanju; i to organičku širinu, a ne naprsto širinu površine kao u planu bivše Uprave.

U sadašnjoj luci, čija se važnost ipak neće umanjiti gradnjom nove luke, na poluotoku gdje se sada uzdiže glomazna zgrada Lučke kapetanije koju će, kako je rečeno, trebati porušiti i zamijeniti niskom gradnjom, bit će uputno prema primjerom prijedlogu ravnatelja Umjetničkog povjerenstva za Dalmaciju, inženjera Lui-gija Creme³⁸⁸, sagraditi jednostavne i dolične građevine ne više od jednog kata. Ondje će se smjestiti pomoćne zgrade i skladišta koja su nužno vezana uz luku, kao i

da nije dobro mijenjati stara imena ulica i trgova (po uzoru na njemačke kolege još od 1900. godine), Split je nakon okupacije u travnju 1941. dobio nove prostore posvećene Mussolinijevu bratu Arnaldo, D'Annunziju i glavnom ratnom savezniku.

³⁸⁸ Luigi Crema (1905-1975), povjesničar arhitekture i arhitekt, 1927. diplomirao u Rimu, 1928. stipendist Talijanske arheološke škole u Ateni. Nakon povratka u Italiju radio na istraživanjima Rimskog foruma i konsolidiranju hramova Veste, a 1937. sudjeluje u restauriranju Senatske ku-rije. Pred propast poretka 1943. s Brunom Apollonjem Ghettijem u Rimu objavio katalog izložbe *Arhitektura Dalmacije*. Po okupaciji Dalmacije 1941. imenovan *Kraljevskim povjerenikom za starine, spomenike i mu-zeje Dalmacije* sa sjedištem u Zadru. Nakon rata, od 1949. radi kao kon-zervator u Lombardiji a predaje i na milanskoj Politehnici i Katoličkom sveučilištu.

nekoliko trgovina koje će zamijeniti postojeće trgovine na obali kada budu porušena zdanja koja sada prianjaju uz visoki zid Palače, a čitava ta prostrana zona postane veličanstvena šetnica. Ova skromna gradnja, koja mora biti takva da očuva živahan karakter lučkoga područja, ali da pritom ne ugrozi pogled na veliki spomenik koji se zaštitnički uzdiže nad njom, bit će sretno okružena parkovima i uklopljena u zelenilo, gdje »čavrljaju žene i djeca sa suncem«.³⁸⁹

Tako će se uz uzvišenu, ponovo potvrđenu i vrednovanu antičku veličinu razviti prostrana i vedra nova veličina koja ju neće zasjeniti.

Neraskidivo vezana uz splitske spomenike je rimska Salona; u svojim proučavanjima i prijedlozima naše Povjerenstvo nije moglo zaobići njezine ostatke.

Salona, koja je bila najvažniji grad rimske Dalmacije, a od 78. godine pr. Kr. i prava prijestolnica, poznata je nadasve na polju arheoloških istraživanja i antikvarnih studija po posljednjem, plodonosnom i bremenitom razdoblju svoje povijesti, sjajnoj dokumentiranosti svojih bazilika i ranokršćanskim nekropolama. Nakon prvih istraživanja koja su ondje u prvoj polovici 19. stoljeća provedla dvojica zaslужnih splitskih Talijana, doktor Lanza³⁹⁰ i

³⁸⁹ Stih iz pjesme »Il canto dell'amore« talijanskog pjesnika i nobelovca Giosuè Carduccija (1835-1907). (Prim. Ane Vukadin).

³⁹⁰ Carlo Lanza (1778/81-1834), splitski liječnik talijanskoga podrijetla, doselio u Split u doba napoleonske uprave. Prvi ravnatelj splitskog Muzeja starina (današnjeg Arheološkog muzeja), iskapao u Saloni 1820-ih godina. Usp. Špikić, Marko, »Carlo Lanza, prvi ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu«, »Kulturna baština« 34, 2007, str. 373-388.

doktor Carrara³⁹¹, kasnija istraživanja i iskopavanja pod vodstvom Glavinića³⁹² i Bulića³⁹³ gotovo su se isključivo usmjerila otkrivanju kršćanskih spomenika i grobljâ iz 5. i 6. stoljeća, koji nam, metodički i organički ekshumirani, svojim izvanrednim obiljem spomeničkih i epigrafskih podataka pružaju jednu od najsajnijih i najopširnijih dokumentacija o kršćanskoj zajednici koja je živjela između posljednjeg bljeska Carstva nad zemljama rimskog Ilirika i prvih barbarskih najezdi.

Ali politička, ekonomска i civilna povijest rimske Salone nije obuhvaćena ovim dvama ili trima posljednjim stoljećima njezina postojanja. Kratak posjet Povjerenstvu preostalim ruševinama pokazao nam je kakvo i koliko veliko polje istraživanja još uvijek, unatoč pretrpljenim devastacijama, predstavlja područje toga velikog grada, čije je proučavanje dosad bilo gotovo isključiva zasluga stranih stručnjaka, a sada je to počasna obveza koju talijanska arheologija mora preuzeti i dovršiti.

Povjerenstvu se nadasve učinilo da je prvi problem s kojim se valja suočiti provedba najžurnijih konzervatorskih i restauratorskih radova na preostalim gradskim

³⁹¹ Već spominjani Francesco Carrara. O njegovu životu i djelu usp. Špikić, Marko, *Francesco Carrara, polibistor, antikvar i konzervator (1812-1854)*, Književni krug, Split 2010.

³⁹² Mihovil Glavinić (1833-1898), arheolog, rodom iz Makarske, školovao se u Splitu i Padovi, od 1858. profesor na splitskoj Gimnaziji. Specijalizirao arheologiju 1871-1872. i suradivao s Theodorom Mommsenom, od 1872. ravnatelj splitskog Arheološkog muzeja. Istraživač u Saloni, s Josipom Alačevićem 1878. osnovao časopis »Bullettino di archeologia e storia dalmata«.

³⁹³ Frane Bulić (1846-1934), povjesničar, arheolog i konzervator iz Vranjica. Školovao se u Splitu, Zadru i Beču (klasična filologija i slavistika). U Beču 1877-1878. specijalizira arheologiju na studiju kod Alexandra Conzea. Od 1883. do 1923. ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu.

spomenicima, kojima su posljednjih godina nemalu štetu nanijele moderne građevine obližnjeg industrijskog i radničkog središta, a to su kazalište i amfiteatar, jedina dva preostala javna spomenika poganskog grada. Konstrukcije tih dviju građevina, poglavito amfiteatra, na kojem je još uvijek sačuvan jedinstven i lijep arhitektonski motiv lođa s arkadama, treba pod hitno učvrstiti, a uputno ih je i ondje gdje je moguće povratiti u prijašnje stanje pomoću preostalih elemenata kojih na terenu ima u izobilju, kako bi primjerenoje odolijevale zubu vremena i kako bi ih posjetitelj bolje razumio. Iskapanje se nadalje može bez teškoća dovršiti, iznoseći na svjetlost dana čitavu liniju *cavee* i punu visinu potpornih pilona na vanjskoj strani kazališta, kao i čitavu površinu amfiteatarske arene koja je još uvijek prekrivena njivom. Naposljetku, rekonstrukcija jednog od svodova *cavee* poslužila bi da se od potpunog uništenja očuvaju posljednji ostaci ranokršćanskog oratorija koji se između 4. i 5. stoljeća smjestio u jednom velikom svodu.

Također bi bez daljnjega trebalo prihvati i provesti prijedlog koji je već dala mjesna Uprava Splitskog muzeja da se sruše dvije seoske kuće koje zauzimaju i tište sjeverozapadni isječak elipse te poduzeti učinkovite mjere za sprečavanje svake daljnje gradnje na prostoru staroga grada.

Konzerviranje, izdvajanje i sistematizaciju zahtijevaju i gradske zidine, tek djelomice oslobođene od zemlje koja skriva unutarnju i vanjsku bočnu stranu bedema i kula: plodonosno bi bilo istraživanje južnog, zasad najmanje poznatog dijela zidina, jer bi s obzirom na izravnu vezanost s primorskim, lučkim predgrađem mogao dati prve orientacijske elemente potrebne za proučavanje ulica i izlaza kojima se pristupalo salonitanskoj luci.

Kada najpreči i neodložni radovi zaštite, restauriranja i sistematizacije budu dovršeni, iskapanja u Saloni trebala

bi se nastaviti u središnjoj četvrti antičkoga grada koja sadrži impozantne ostatke najstarijih zidina iz republikanskog razdoblja (*Porta Caesarea*) te forum i kazalište, u nadi da će se metodičkim, postupnim istraživanjem spomenutog područja otkriti upotpunjena, cijelovita historijska i spomenička fizionomija Salone iz doba Cezara i julijsko-klaudijevske i flavijske dinastije, koja nam je do sad bila poznata više iz slučajnih i sporadičnih otkrića epigrafa i umjetničkih djela, nego iz pravog urbanističkog sklopa. Područje koje se nalazi neposredno iza kazališta, velikim dijelom neplodno i neobrađeno, moglo bi nam se bez znatnijih troškova kupnje i izvlaštenja ponuditi kao prvo prikladno polje istraživanja, čiji je cilj ponajprije točno identificirati stari gradski forum i odrediti mu granice.

No Salona je poglavito u doba Carstva bila bogat trgovачki i obrtnički grad koji je neometano vladao pomorskim prometom duž dalmatinske obale, a o toj njezinoj bitnoj funkciji nedostaje nam do dana današnjeg najdražocjenije svjedočanstvo, njezina luka i četvrt uz more, koje zacijelo nisu odviše zaostajale za akvilejskim. Povjerenstvo misli da dobro osmišljen program istraživanja antičke Salone nije moguć bez istraživanja salonitanske luke, barem koliko to dopuštaju današnja industrijska postrojenja tvornica cementa koja su se ustoličila na tom području. Povjerenstvo štoviše drži da bi takvim istraživanjima trebale na primjeren način pridonijeti upravo one industrijske tvrtke koje tom povoljnem smještaju duguju svoj napredak.

Povjerenstvo, najzad, nije propustilo obavijestiti civilne i vojne vlasti splitske pokrajine, kao i Namjesništvo u Zadru, o potrebi uređenja stare i nove cestovne mreže na salonitanskom području, uz posebne zahtjeve za poštovanjem i izdvajanjem kakve iziskuje spomenička zona staroga grada. To znači da je shodno barem djelomično

skrenuti dio stare ceste između Splita i Trogira kako bi se mogla otkriti čitava scena kazališta, kao i oslobođiti veličanstveni potporni zid (pokraj groblja u vrtu Metrodora) koji je, čini se, pripadao gradnji antičkog *decumanusa*. Upozorilo se također na potrebu za preinakom trase novog puta prema unutrašnjosti hrvatskog teritorija, koji je projektiran tako da prolazi područjem antičkoga grada, što bi, ukoliko bude izvedeno, nanjelo vrlo ozbiljnu štetu postojećim spomenicima i svim dalnjim planovima istraživanja.

Povjerenstvo se nada da će uskoro svjedočiti ponovnom objavljuvanju starog i slavnog časopisa »Bollettino Dalmata«³⁹⁴, koji je dugo vremena na talijanskom jeziku prikupljaо plodove istraživanja u rimskoj Dalmaciji, nastale uspješnom i plodonosnom suradnjom talijanskih i hrvatskih stručnjaka, zajedno posvećenih marljivom i naklonom proučavanju najslavnijih spomeničkih ostataka ilirske zemlje.

Uz poticanje glasila, radi boljeg poznавanja čuvenih ljepota Dalmacije bit će također potrebno pokrenuti precizno snimanje najvažnijih arhitektonskih djela, kako bi se u svojevrsnom grafičkom arhivu utvrdili konstruktivni oblici i značajke koji će kasnije služiti kao čvrst temelj za buduća proučavanja. Ravnatelj Povjerenstva za umjetnost Dalmacije, inženjer Luigi Crema, i tajnik našeg Povjeren-

³⁹⁴ Misli se na spomenuti »Bollettino di archeologia e storia dalmata«. Časopis je do 1884. uređivao Glavinić, a Bulić ga uređuje samostalno od 1888. do 1920, kada mu se pridružuje Mihovil Abramić (1884–1962). Od 1920. časopis nosi hrvatski naslov »Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku«.

stva, arhitekt Bruno Maria Apollonj³⁹⁵, već su na tu temu postigli dogovor da se pomoću fotogrametrije snimi katedrala u Šibeniku, dragulj arhitekture 15. stoljeća, te objavi u velikom zborniku »Talijanski spomenici« Talijanske kraljevske akademije.

Tako će se oživljavanje arheoloških i umjetničkih proučavanja udružiti s plemenitom skrbi koju je Italija pripravna posvetiti ovoj divljenja vrijednoj spomeničkoj baštini, svjedoku opetovanog obnavljanja civilizacije u dalmatinskoj zemlji.

Povjerenstvo:

Gustavo Giovannoni, predsjednik

Amedeo Maiuri³⁹⁶

Luigi Marangoni

Ugo Ojetti³⁹⁷

³⁹⁵ Apollonj Ghetti (1905-1989) arhitekt i arheolog rodom iz Rima, asistent Giovannoniju 1933-1934. Od 1936. do 1944. predavao Povijest umjetnosti i arhitekture u Napulju, od 1947. do 1970. u Rimu Restauriranje spomenika.

³⁹⁶ Amedeo Maiuri (1886-1963), arheolog i član Razreda za povijesne znanosti Talijanske kraljevske akademije od 1939. godine. Od 1912. djeluje u sustavu državne uprave za zaštitu starina i lijepih umjetnosti. Nakon talijanske okupacije Dodekaneza odlazi na otok Rod, gdje osniva i upravlja Arheološkim muzejom. Od 1923. konzervator u pokrajinama Kampaniji i Molise, kada vodi iskapanja u Pompejima i Herkulaneju. Od 1936. predaje o grčkim i rimskim starinama na sveučilištu u Napulju. Usp. Guzzo, Pier Giovanni, »Maiuri, Amedeo«, »Dizionario biografico degli Italiani«, vol. 67, 2006.

³⁹⁷ Ugo Ojetti (1871-1946), pravnik, novinar i kritičar, od 1930. član Talijanske kraljevske akademije. Sin je arhitekta Raffaelea Ojettija. Objavljivao u časopisima »Pegaso«, »Dedalo«, »Pan« i dnevnicima »Giornale d'Italia«, »La Stampa«, »Corriere della sera«, a putne dojmove objavio je u knjigama *Cose viste* pod pseudonomom Tantal. Poput bliskoga prijatelja Gabrielea D'Annunzia, i on dragovoljno odlazi u Prvi svjetski rat. U to se

Roberto Paribeni³⁹⁸
Marcello Piacentini³⁹⁹

doba kritički osvrće na razaranja spomenika. Proučava i objavljuje o talijanskom slikarstvu od renesanse do kraja 19. stoljeća. Jedan od potpisnika *Manifesta fašističkib intelektualaca* 1925. Usp. Cerasi, Laura, »Ojetti, Ugo«, »Dizionario biografico degli Italiani«, vol. 79, 2013.

³⁹⁸ Roberto Paribeni (1876–1956), povjesničar i arheolog rodom iz Rima, od 1929. član Razreda za povijesne znanosti Talijanske kraljevske akademije. Od početka 20. stoljeća službenik u administraciji za zaštitu starina i lijepih umjetnosti. Od 1901. sudjeluje u iskapanjima na Kreti, potom u Egiptu i Eritreji. U prvim godinama fašističkog poretku postaje Glavni nadzornik starina u Rimu i Laciju, a od 1928. do 1933. Glavni ravnatelj starina i lijepih umjetnosti unutar Ministarstva nacionalne naobrazbe, pa je jedan od sudionika velikih rušenja po središtu Rima. Nakon toga predaje na Katoličkom sveučilištu u Milanu, s prekidom 1945–1946, do 1951. godine. Usp. Paribeni, Andrea, »Paribeni, Roberto«, »Dizionario biografico degli Italiani«, vol. 81, 2014.

³⁹⁹ Marcello Piacentini (1881–1960), arhitekt rodom iz Rima, član Razreda za umjetnosti Talijanske kraljevske akademije od 1929. godine. Sin arhitekta Pija, koji gradi u Rimu Umberta I. Jedan od najvažnijih talijanskih arhitekata i urbanista prve polovice 20. stoljeća, blizak Mussoliniju, u Zagrebu projektira zgradu *Assicurazioni generali*. Usp. Duranti, Giovanni, »Piacentini, Marcello«, »Dizionario biografico degli Italiani«, vol. 83, 2015.